

<https://doi.org/10.62837/2025.9.369>

**RƏVANƏ İSMAYIL QIZI MƏMMƏDOVA**  
**Odlar Yurdu Universiteti, doktorant**  
**Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov 45**  
**E-poçt:memmedovarevane@gmail.com**

**AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA NITQ ETİKETLƏRİ:  
ÜZEYİR HACIBƏYLİ İRSİNİN NÜMUNƏSİNDƏ  
XÜLASƏ**

Məqalə Üzeyir Hacıbəylinin dramaturgiyasında nitq etiketlərinin bədii, dilçi və mədəni funksiyalarını araşdırır. Azərbaycan musiqisinin banilərindən olan Üzeyir Hacıbəyli həm də satirik dramaturgiyanın inkişafında mühüm rol oynamış, felyeton və komediyalarında xalq danışığı dilini, sosial münasibətləri və milli ünsiyyət ənənələrini dialoqlar vasitəsilə ustalıqla əks etdirmişdir. Tədqiqatda göstərilir ki, Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, “Ər və arvad” kimi əsərlərində nitq etiketi obrazların sosial mənsubiyyətini, xarakterini, emosional vəziyyətini və qarşılıqlı münasibətlərini açan əsas vasitələrdən biridir. Dramaturq dilin sadəliyini, xalq deyimlərini, nəzakət formullarını, müraciət tiplərini ustalıqla istifadə edərək həm yumor və satira yaradır, həm də dövrün sosial-mədəni reallıqlarını oxucuya təqdim edir. Müraciət formalarının zənginliyi, ailədaxili və ictimai ünsiyyətdə işlədilən ifadələr, hörmət və ironiya çalarları milli mentaliteti və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin kommunikativ üslublarını əks etdirir. Məqalə nəticə olaraq vurğulayır ki, Hacıbəylinin dramaturgiyasında nitq etiketləri təkcə dil hadisəsi deyil, həm də milli ünsiyyət mədəniyyətinin, sosial davranış normalarının və Azərbaycan ədəbiyyatının estetik xüsusiyyətlərinin mühüm göstəricisidir.

**Açar sözlər:** Üzeyir Hacıbəyli, dramaturgiya, nitq etiketləri, ünsiyyət mədəniyyəti, satira, xalq dili.

**Giriş.** Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində Üzeyir Hacıbəylinin adı təkcə musiqi sənətinin inkişafı ilə deyil, həm də dramaturgiya sahəsində yaratdığı möhtəşəm irsi ilə sıx bağlıdır. O, yalnız dahi bəstəkar kimi deyil, həm də xalqın sosial və mənəvi problemlərini yumor və satira vasitəsilə göstərən ustad yazıçı və publisist kimi tanınır. Onun felyeton və komediyaları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında sosial tənqidin inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Hacıbəyovun dil və üslub xüsusiyyətləri onun yaradıcılığını həm əyləncəli, həm də maarifçi edir. Onun felyetonlarında və komediyalarında dil sadə, xalq danışığına yaxın və aydındır. O, süni ədəbi ifadələrdən qaçır və gündəlik üslubu əsərlərinə gətirir. Cümlələr qısa, dialoq formasında qurulub, oxucuda canlı ünsiyyət təsiri yaradır. Müəllif həmçinin tez-tez xalq deyimləri, məsəllər və zarafatlı ifadələrdən istifadə edərək əsərlərinə həm yumoristik, həm də mənəli ton qatır. Hacıbəyovun felyeton və komediyalarında dil və üslub oxucunu yalnız əyləndirmir. Onun

əsərlərində gülüş arxasında həmişə bir həqiqət dayanır. Yazıçı həm cəmiyyətin eybəcərliklərini ifşa edir, həm də oxucunu maarifləndirir. Onun dili sadə olduğu qədər dərin mənalıdır, satirasi isə yumorla bəzədilmişdir. Bu üslub onu Azərbaycan satirik yazı ənənəsində unikal edir və günümüzdə də aktual qalmasını təmin edir. Onun “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, “Ər və arvad” kimi əsərləri milli teatrın inkişaf mərhələsində xüsusi yer tutur və bu əsərlərin dili, nitq mədəniyyəti, ünsiyyət sistemi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Üzeyir bəyin dramaturgiyası təkcə süjet və obraz mükəmməlliyi ilə deyil, həm də xalq dilinin zənginliklərini, ünsiyyət etikasını, cəmiyyətin sosial-mədəni dəyərlərini əks etdirən nitq etiketləri ilə seçilir.

**Əsas hissə.** Nitq etiketi insanların ünsiyyətdə bir-birinə hörmət göstərmək, münasibətləri düzgün və mədəni şəkildə qurmaq üçün istifadə etdiyi dil vahidlərinin məcmusudur. Azərbaycan dilinin nitq etiketi sistemi əsrlər boyunca formalaşmış, milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr, sosial struktur və mədəni həyatın xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Məhz buna görə də nitq etiketi yalnız dil hadisəsi deyil, həm də milli kimlik və ənənələrin ifadə formasıdır.

Üzeyir Hacıbəylinin teatr əsərlərində nitq etiketlərinin işlənməsi təsadüfi deyildir. O, dramaturgiyada xalq danışığını, məişət dilini, ənənəvi müraciət formalarını, nəzakət və hörmət ifadələrini ustalıqla birləşdirərək həm realist obrazlar yaradır, həm də sosial-satirik çalarları gücləndirir.

Dramaturgiyada nitq etiketi yalnız formal ünsiyyət vasitəsi deyil. Dramaturgiya dialoq üzərində qurulduğu üçün dilin bütün incəlikləri burada obraz yaradan əsas mexanizmdir. Üzeyir Hacıbəyli nitq etiketləri vasitəsilə obrazların sosial mənsubiyyətini, yaş fərqi, dünyagörüşünü, xarakter xüsusiyyətlərini, münasibətlərin dinamikasını, dövrün sosial-etnik dəyərlərini ustalıqla açır. Hacıbəylinin dili xalq danışığı dilinə yaxın, anlayışlı, təbii və müasir idi. O, danışığı dilinin koloritini qorumaqla bədii-estetik dəyər yaradır. Bu dildə nitq etiketi elementləri mühüm yer tutur. Əsərlərindəki dialoqlar bir tərəfdən dövrün sosial münasibətlərini açır, digər tərəfdən isə şəxslərin xarakter, temperament, sosial mənəb və dünyagörüşlərini dil vasitəsilə göstərir. Bu baxımdan Hacıbəylinin dramaturgiyasında nitq etiketi həm bədii, həm dilçi, həm də mədəni müstəvidə önəmli tədqiqat obyektidir. Nitq etiketləri əsasən aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

a) Hörmət bildirən müraciətlər: (xanım, bəy, cənab, ağsaqqal və s.) “Belə görürəm ki, bəy, fərmayışatın hamısı doğrudur” [1, s. 165]. “Ağa, ağa Mərcan bəy, ay ağa!” [1, s.171]

b) Ailədaxili müraciətlər: (ana, a bala, qızım, ay arvad və s.) “Xalan sənə qurban, Allaha şükür, dünyaya nə olubdur ki?” [1, s.208]

c) Nəzakət formulaları (buyurun, rica edirəm, xahiş edirəm və s.)

d) Ünsiyyətə hazırlıq və onu bitirən ifadələr: “İndi beləmi, Mərcan?! Beləmi? Çox əcəb! Zərər yoxdur. Bir də sən məndən pul istəsən, onda özün bil! Xudahafiz!” [Ü.H. s. 164]

e) Sosial statusu bildirən xitablar (hafiz, molla, tacir, bəylik və s.)

Üzeyir bəyin əsərlərində müraciət formalarının zənginliyi diqqət çəkir. Müraciətlər üç əsas qrupda toplanır:

a) Nəvaziş və nəzakət xarakterli müraciətlər: “bəy”, “xanım”, “cənab”, “ağam”, “qaqış” kimi müraciətlər sosial status fərqlərini göstərir. Məsələn, “O olmasın, bu olsun”da Məşədi İbad daim özünü “bəy” adlandırır və digər insanlardan da belə çağırılmağı tələb edir. Bu müraciət forması onun özündənrazılığını, sosial iddialarını və özünü yüksək təbəqəyə aid etmək istəyini göstərir. “Bəydadaşlar, hamam xoşunuza gəldimi? Çünki sizlər bizim hamama gəlməzsiz, ona görə soruşuram” [1, s.201].

b) Məişət səviyyəli müraciətlər: “Ay qız”, “ay oğlan”, “a bala”, “ay dəllək” və digər müraciətlər xalq danışığı üslubunun koloritini artırır. Xüsusilə komik situasiyaların qurulmasında bu tip müraciətlər mühüm rol oynayır. “Ay xala, bura bax, ağlıncə mənə nəçə yaşım var?” [1, s.209]

c) İronik və ya satirik müraciətlər. Bu müraciətlər elə seçilir ki, ironiyanın, istehzanın köməyi ilə obrazların xarakterinə işıq salır: “ay bədbəxt”, “ay sərsəri”, “ay kişi”, “a kor kişi”. Bu tip müraciətlər Məşədi İbadın, Rza bəylə Hacı Əhmədin dialoqlarında çox işlənir və əsərin satirik mahiyyətini gücləndirir.

“Qoca kaftar, sənə on beş yaş olan qız nə gərək?

Qorxmayırsanmı ki, axırda gələ başa kələk” [1, s.186].

“Rəhmətliyin oğlu, girirəm xəzinəyə, bilmirəm ki, bu içində çimdiyim sudur, neftdir, həlimdir, yoxsa bozbaşdır” [1, s.201].

“O olmasın, bu olsun” -komediyası Üzeyir Hacıbəylinin nitq etiketlərinin zənginliyi baxımından ən maraqlı əsərlərindən biridir. Burada sosial təbəqələr arası kommunikativ əlaqələri, adət-ənənələr, qadın-kişi münasibətləri, ailə strukturu nitq etiketləri vasitəsilə verilir. Məşədi İbadın nitqi həm komik, həm də sosial-satirik funksiya daşıyır. O, daim özündən böyüklərə fərqli müraciət edir, lakin hər yerdə “hörmət tələb edən” bir üslubdan istifadə edir.

“A kişi, sən öl, mən səni hamıdan artıq yad elərəm,

Sən qızı mənə vergilən, gör necə səni şad elərəm” [1, s.183].

Təhqir, alçaldıcı xarakter daşıyan xitablardan da istifadə olunur: “Mürtəd oğlu, mürtədin yıxıb ağzına-ağzına vurasan” [1, s.189].

“Cəhənnəm ol o yana, mürtəd! Mənə meymun deyib sonra da əl verirsən?” [1, s.189] “Kəs səsini axmaq! Sənin nə ixtiyarın var ki, mənə adaxlının adını çəkirsən?” [1, s.191]

Məşədi İbad danışığında nəzakətli ifadələrə diqqət yetirsə də, müraciətlərində özünü kübar adam kimi göstərmək məqsədi daşıyır.

“Çox gözəl. Xanım, heç sən danışmırsan?” [1, s.186]

“-Bəy, bu nə işdir?“, “Ay xanım, siz belə danışmayın.”, “Cənablar, mən sözümlü deyim.”

Bu, dramaturqun sosial tənqidi dil vasitəsilə təqdim etməsinin əsas nümunəsidir. Obrazilardan bir digəri Sərvər isə yumşaq, nəzakətli ünsiyyət tərzilə seçilir: “Xahiş edirəm...”, “Əmriniz olsa...”, “Buyurun, söz sizindir.”

Bu etiket fərqi obrazların daxili dünyasını açır. Üzeyir Hacıbəyovun digər komediyası olan “Arşın mal alan”da nitq etiketi daha çox sevgi, ailə münasibətləri və sosial davranış normalarını göstərmək üçün istifadə edilir. “Ay xalan sənə qurban! Sən gəl ata-baba yolu ilə evlən. Sənin nə borcundur, qoy mən gedim sənə qız alım, hərgah pis olsa təqsir mənim boynuma” [1, s. 210]. “Qadan alım, əlbəttə yaxşı fikirdir” [1, s. 210]. Asya və Əsgərin dialoqlarında olan etik formulalar onların danışığında üstünlük təşkil edir: “Xanım...”, “İcazə verin...”, “Əgər mümkünsə...”, “Sizdən rica edirəm...” Bu ifadələr obrazların ruhi incəliyini, duyğuların təmizliyini və münasibətlərin yüksək mədəni səviyyəsini göstərir.

“Ağıllısan, qardaş , ağıllısan! Vallah , sən deyən kimi edəcəyəm” [1.s, 211]. “Xanım sizə yaraşan şeyim çoxdur, ancaq evdədir. İnşallah gələn səfər gətirərəm” [1.s, 215].

Qadın personajların dilində istifadə olunan nitq etiketlərində onların ailə tərbiyəsinin təsiri görünür: “Ay ana...”, “Buyurun...”, “Allah sizi qorusun...” Bu ifadələr milli ünsiyyət mədəniyyətini əks etdirir.

“Xudahafız! Amma onu bil ki, sözümlü sözdür” [1.s, 217].

Əsərdə Süleyman və Vəli kimi komik personajların dilində əsasən məişət danışığı, zarafat və yumor mahiyyətli deyimlər yer tutur. Onların nitqi cəmiyyətin digər təbəqələrinin dil üslubunu tamamlayır. “Allah xeyir versin, Allah hər ikisini xoşbəxt eləsin!” [1.s, 223].

“Gözümün işığı, get o qonağa deynən ki, bir qapıya çıxsın, sözümlü var” [1, s. 225].

“Ər və arvad” pyesi ailə münasibətlərində ünsiyyət mədəniyyətinin, ailədaxili etik qaydaların önəmini göstərən dramatik komediyadır. Əsərdə ər-arvad arasındakı dialoqlar ailə münasibətlərinin emosional dinamikasını açır. Müraciət formaları həm nəzakətli, həm də konflikt zamanı kəskin ola bilər:

-“Bu nə səs-küydür burda  
Qonağım vardır orda.  
Səsin düşüb hər yana,  
Çığırırın, ay arvad!” [ 1, s.166]

“Buy, a kişi, dəli deyilsən ki, Allah aman, kişi elə bil ki, qızıbdır” [ 1, s.171]. “Tfu, balam, gedək o biri otağa” [ 1, s.167]. “Minnət. Cürətim gəlməyir gözümü bərk qorxuzub. Minnət... Ey! Lap arvada dönmüşəm. Ağız, Minnət!” [ 1, s.171]

Bu tip müraciətlər ailədaxili ünsiyyətin real, həyatı təsvirini yaradır. Mübahisə və qısqanclıq səhnələrində nitq etiketi pozulur, emosional ifadələr dialoqa daxil olur. Bu, dramaturq tərəfindən konfliktin bədii şəkildə gücləndirilməsi məqsədilə istifadə edilir.

“Pa atannan, yeri, gədə yiyəsi! A gədə, qoçaq, mən səni çağırmaıncı bu otağa girmə!” [ 1, s.167]

“Buy, Allah o cürə ərin başına daş salsın!” [ 1, s.168]

“Ay zalım balası, zalım!Məni sən aldatdın.Mənim evimi yıxdın, hələ bir gəlib pul da istəyirsən?”[1, s.177]

Üzeyir Hacıbəyli nitq etiketlərini sırf nəzakət ifadələri kimi deyil, dramaturgiyanın əsas ifadə vasitəsi kimi istifadə edir. Onların funksiyaları çoxşaxəlidir. Obrazların xarakteristikasını açır. Məsələn: Məşədi İbadın çox danışmaq, özünü öymək tərz; Asyanın mülayim, incə nitqi; Rza bəyin sərt və kobud ifadələri- obrazların xarakterini tam göstərir. Sosial təbəqələr arasındakı fərqləri göstərir. Ağaların, tacirlərin, məmurların, gənc qızların və ya kəndlilərin danışq üslubu fərqlidir. Dramaturq bu fərqliliyi nitq etiketi vasitəsilə yaradır.Yumor və satira yaradır. Xüsusən “O olmasın, bu olsun”da nitq etiketləri satirik effektin yaranmasında çox mühüm rola malikdir. Milli mentaliteti əks etdirir. Azərbaycan xalqının böyüyə hörmət, qonaqpərvərlik, ailə mədəniyyəti, utancaqlıq, nəzakət, qadınlara qarşı xüsusi müraciət formaları əsərlərdə tam şəkildə öz əksini tapır.

Üzeyir Hacıbəylinin dramaturgiyasında nitq etiketlərinin tarixi və mədəni əhəmiyyəti mühüm əksini tapmışdır. Hacıbəyovun yaratdığı dramaturgiya Azərbaycan cəmiyyətinin keçid dövrünü – XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərini əks etdirir. Bu dövrdə Şərq düşüncəsi ilə Qərb mədəniyyəti toqquşur, köhnə adətlər dəyişir, ailə və məişət sistemi təzələnir. Bu sosial transformasiya dialoqlarda, nitq etiketlərində özünü göstərir. Məsələn, qadınlara azadlığı məsələsi dialoqlarda nəzakətli, lakin qapalı formada müzakirə olunur. Gənclərin nitqində Avropa təsiri hiss edilir, yaşlıların nitqində isə konservativ adətlər üstünlük təşkil edir. Nitq etiketi bu fərqləri dil üzərində göstərmək üçün ən təsirli vasitədir.

Üzeyir Hacıbəylinin dramaturgiyası Azərbaycan milli ünsiyyət mədəniyyətinin bədii ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Onun əsərlərində nitq etiketləri yalnız hansısa nəzakətli ifadələr silsiləsi deyil, həm də obraz yaradan, sosial münasibətləri açıqlayan, yumor və satira yaradan, milli mentaliteti əks etdirən, dilin estetik keyfiyyətini artıran bədii vasitə funksiyasını yerinə yetirir.

Dramaturqun dialoqlarındakı etik formulalar Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif sosial təbəqələrinə xas ünsiyyət üslublarını canlı şəkildə təqdim edir. Müraciət formaları, nəzakət ifadələri, ailə münasibətlərində istifadə olunan nitq normaları əsərlərin həm bədii, həm də tarixi dəyərini artırır. Beləliklə, Üzeyir Hacıbəylinin dramaturgiyasında nitq etiketlərinin öyrənilməsi milli dil mədəniyyətinin, xalq danışq üslubunun, sosial davranış normalarının tədqiqi baxımından xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərləri Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir və nitq etiketi bu irsin ayrılmaz komponentidir.

**Rəvanə İ.Məmmədova**

### **Azərbaycan dramaturgiyasında nitq etiketləri: Üzeyir Hacıbəyli irsinin nümunəsində**

#### **Nəticə**

Bu məqalədə Üzeyir Hacıbəyovun dramaturgiyasında nitq etiketlərinin funksiyası, məzmunu və sosial-mədəni mahiyyəti geniş şəkildə təhlil olunur. Dramaturqun “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” və “Ər və arvad” kimi əsərlərində nitq etiketlərinin obrazların xarakterizasiyası, sosial münasibətlərin açılması, dövrün mentalitetinin əks edilməsi və satirik-yumoristik təsirin yaradılmasında oynadığı rol araşdırılır. Məqalədə həmçinin müraciət formalarının, nəzakət ifadələrinin, ailədaxili ünsiyyət elementlərinin, ironik və komik nitq formullarının dramaturgiyanın strukturu və məzmunu ilə əlaqəsi göstərilir. Nəticə olaraq, Hacıbəylinin nitq etiketləri milli ünsiyyət mədəniyyətinin bədii təəcəssümü kimi dəyərləndirilir və Azərbaycan ədəbiyyatı üçün mühüm mənbə rolunu oynadığı vurğulanır.

### **Этикет речевого общения в азербайджанской драматургии: на примере наследия Узеира Гаджибейли**

#### **РЕЗЮМЕ**

В данной статье всесторонне анализируются функции, содержание и социокультурная сущность речевого этикета в драматургии Узеира Гаджибейли. Исследуется роль речевых этикетных средств в произведениях драматурга, таких как «Если не он, то другой», «Аршин мал алан» и «Муж и жена», в характеристике персонажей, раскрытии социальных отношений, отражении менталитета эпохи и создании сатирико-юмористического эффекта. В статье также показана связь форм обращения, выражений вежливости, элементов внутрисемейной коммуникации, а также иронических и комических речевых формул со структурой и содержанием драматургии. В итоге подчёркивается, что речевой этикет у Гаджибейли представляет собой художественное воплощение национальной культуры общения и служит важным источником для азербайджанской литературы

**Ключевые слова:** Узейир Гаджибейли; драматургия; речевой этикет; культура общения; сатира; народный язык.

**Ravana İ.Mammadova**

**Speech Etiquette in Azerbaijani Drama: A Case Study of Uzeyir Hajibeyli's  
Legacy**

**ABSTRACT**

This article provides a comprehensive analysis of the function, content, and socio-cultural significance of speech etiquette in the dramaturgy of Uzeyir Hajibeyli. The study examines the role of speech etiquette in works such as *If Not This One, Then That One*, *Arshin Mal Alan*, and *Husband and Wife*, focusing on its contribution to character portrayal, the revelation of social relations, the reflection of the mentality of the era, and the creation of satirical and humorous effects. The article also highlights the connection between forms of address, expressions of politeness, elements of intra-family communication, as well as ironic and comic speech formulas, and the structure and content of the dramaturgy. Ultimately, it concludes that Hajibeyli's use of speech etiquette represents an artistic embodiment of national communication culture and serves as an important source for Azerbaijani literature.

**Keywords:** Uzeyir Hajibeyli; dramaturgy; speech etiquette; communication culture; satire; folk language.

**Ədəbiyyat**

1. Abdullayeva, Q. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyəti və etikası. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2015
2. Əliyev, B. Azərbaycan dramaturgiyasında dil və üslub. Bakı: Elm, 2008
3. Hacıbəyli, Ü. Bədii və publisistik əsərlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2008
4. Kazımov, A. Üslubiyyat və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2012.
5. Məmmədli, T. Azərbaycan dilində müraciət formaları və etik çalarlar. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011.

**Rəyçi:** prof. Rüstəm Kamal oğlu Rəsulov